

УДК 1(091)(430)(092):130.3

БОГУН Олег – магістр філософії, аспірант кафедри філософії, Львівський національний університет імені Івана Франка, 1, вул. Університетська, м. Львів, Україна, індекс 79000 (oleh.bohun@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8504-6312>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.38.186109>

Бібліографічний опис статті: Богун, О. (2019). Еко-спінозизм як сучасний контекст метафізики Бенедикта Спінози. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 38, 11–23. doi: 10.24919/2522-4700.38.186109.

ЕКО-СПІНОЗИЗМ ЯК СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ МЕТАФІЗИКИ БЕНЕДИКТА СПІНОЗИ

Анотація. Мета. У статті ставиться завдання виявити продуктивне значення ідей спадщини нідерландського мислителя Бенедикта Спінози у з'ясуванні та розв'язанні проблем, що поставили у сучасній екофілософії. **Методологія.** У статті застосовані аналітичний та синтетичний методи, що передбачають розкриття метафізичних концепцій у екофілософських контекстах, актуалізація класичної онтології у побудові нового типу взаємовідношення людини і природи. **Наукова новизна.** У статті стверджується, що забруднення довкілля і складність побудови нових типів співжиття між людиною та іншими живими й неживими організмами, вимагає переформатування звичної опозиції природи і людини, свідомості та матерії, політики, естетики та історії, зокрема, у напрямі реактуалізації оригінальних ідей Б. Спінози. Аналіз причин впливу спінозизму у сучасному дискурсі має, відповідно, і очевидне практичне значення. Факт розуміння того, що людина не є метафізично чи політично винятковою, унікально мислячою та єдиним носієм цінностей (що в різних формах артикулюється теоретиками екофілософії) знаходить підтримку в антимодерністській етиці нідерландського мислителя XVII ст. Практичне значення статті полягає у розкритті принципів екоактивізму й політичної боротьби проти забруднення довкілля та руху за захист тварин. Теоре-

тичне значення – у виявленні залучення раціоналістичної метафізики Бенедикта Спінози у побудові нових неантропоцентричних онтологій А. Неса, Т. Мортонна, С. Шавіро, Ф. Гваттари, Г. Бейтсона та ін. **Висновки.** Необхідність змін у способах співіснування між людиною та іншими живими організмами задля розв'язання екологічних проблем проявляється у пошуках нових етик та онтологій у філософії. Важливе місце у них посідає переосмислення ідеї Б. Спінози у метафізичному, етичному й онтологічному аспектах.

Ключові слова: екологія; спінозизм; матерія; свідомість; афект; антропоцентризм.

BOHUN Oleh – Master of Philosophy, Postgraduate Student of the Department of Philosophy, Ivan Franko Lviv National University, 1 Universytetska Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (oleh.bohun@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8504-6312>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.38.186109>

To cite this article: Bohun, O. (2019). Eko-spinozyzm yak suchasnyi kontekst metafizyky Benedykta Spinozy [Eco-spinozism as a current context for the Benedict Spinoza metaphysics']. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Filosofii» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 38, 11–23. doi: 10.24919/2522-4700.38.186109 [in Ukrainian].

ECO-SPINOZISM AS A CURRENT CONTEXT FOR THE BENEDICT SPINOZA METAPHYSICS'

Summary. Purpose. The article aims to identify the productive value of the Dutch thinker Benedict Spinoza's heritage in finding out and solving the problems facing modern eco-philosophy. **Methodology.** The article uses analytical and synthetic methods, which assume the disclosure of metaphysical concepts in modern eco-philosophical contexts and actualization of classical ontology in building a new type of relationship between the man and nature. **Scientific novelty.** The article asserts that environmental pollution and complexity of building new types of coexistence between the man and other living and non-living organisms require reformatting of habitual opposition between nature and the man, consciousness and matter, politics, aesthetics and history – in particular, in the direction of the original Spinoza's ideas. The analysis of Spinoza's influence in modern discourse also has a practical mea-

ning. The fact that the human being is not metaphysically or politically exclusive with unique thinking and not the only bearer of values (which in various forms are articulated by the theorists of eco-philosophy) is supported by the anti-modern ethics XVII century Dutch thinker. The practical meaning of the article is to reveal the principles of eco-activism and political struggle against environmental pollution and animal protection movement. Theoretical significance is in attracting the rationalistic metaphysics of Benedict Spinoza to the construction of the new non-anthropocentric ontologies by A. Naess, T. Morton, S. Shaviro, F. Guattari, G. Bateson and others. Conclusions. The need for changes in the way humans and other living organisms coexist to solve environmental problems is manifested in the search for new ethics and ontologies in philosophy. An important place is occupied by the rethinking of Spinoza's idea in metaphysical, ethical and ontological aspects.

Keywords: ecology; spinozism; matter; consciousness; affect; anthropocentrism.

Постановка проблеми. Долучення екологічного світосприйняття до класичної системи думки є висхідним способом подолання кризи планетарного масштабу, позаяк проблема прихована не лише у способах виробництва та використання природних ресурсів, а й у формах свідомості, на які вони опираються. Зміна екологічної і науково-технологічної реальності на початку XXI ст. вимагає чіткої перевірки класичних концепцій діяльності у західній філософії та вироблення поняттєво-термінологічного підґрунтя екофілософії, що претендує на побудову нового взаємовідношення людини, природного середовища та інших форм життя. Увага до ідей нідерландського мислителя XVII ст. в екофілософському дискурсі не вщухає от уже майже півстоліття, а багато дослідників убачають в його пантеїзмі та теорії афектів базис для побудови нових етик у стосунку до живого та неживого, що дає поштовх до розв'язання екологічних проблем сьогодення.

Мета статті – розкриття метафізичних ідей Бенедикта Спінози у сучасній екофілософії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед досліджень щодо місця спінозизму в екофілософії та екологічному русі загалом варто згадати вже класичну роботу Арне Неса «Спіноза

та глибинна екологія» (Naess, 2005), ідейним натхненником якого був саме нідерландський філософ. А. Нес (Naess, 2005) розкриває практичний аспект філософії Спінози через проблему взаємовідношення людини та природного середовища. За тлумаченням автора філософії Спінози, добродесна та вільна людина надає перевагу діяльному життю, а її щастя повною мірою реалізується за допомогою активного життя «у світі» (Naess, 2005). Про те, як природні системи змінюють наші культурні практики та ідеології пише в дисертації «Клімат, нео-спінозизм та екологічний світогляд» Ненсі Кетл (Kettle, 2013); а радикальне переосмислення суб'єкта на онтологічному рівні та політизація нелюдських сутностей природи прослідковується в нідерландського мислителя Хасана Шарп у роботі «Спіноза та політики ренатуралізації» (Sharp, 2011). Оригінальний спосіб тлумачення окремих концептів Спінози подає молодий мислитель Стефан Фере (Ferret, 2011) у книзі «Глибоководний горизонт. Етика природи та філософія екологічної кризи», у якій випускник Трінті-коледжу, відштовхуючись від катастрофи у Мексиканській затоці (2010), намагається осмислити метафізичні зрушення та катаклізми в планетарному масштабі. Правовий вимір філософії Спінози в ситуації антропоцентричної кризи описує аргентинська філософиня Моа Де Лючія Дальбек (Dahlbeck, 2019) у книзі «Спіноза, екологія та міжнародне право. Радикальний натуралізм в умовах Антропоцену». Окрім того, варто згадати публікації Олі Стефано (Stephano, 2017) «Спіноза, екологія та іманентна етика: поза моральною значимістю», колективну працю під керівництвом Іва Кітона та Фредеріка Лордона (Citton & Lordon, 2008) «Спіноза та соціальні науки. Від множинної влади до економіки афектів». Не безпосереднє, але вагоме значення для розуміння метафізики та практичної філософії Спінози в контексті екології мають оригінальні роботи та курси лекцій з філософії Спінози Жіля Дельоза (Deleuze, 2015) – «Практична філософія Спінози» і «Спіноза та проблема вираження» (1968), дослідження Ростислава Димерця (2005) «Концепція могутності (potentia) в метафізиці Бенедикта Спінози» та його дисертаційне дослідження «Спінозівська концепція природної могутності (potentia) і трансформація поняття природи в натурфілософії XVI–XVII століть» (2006).

Виклад основного матеріалу. Теоретики екофілософії сходяться на думці, що сьогодні необхідно розуміти Життя *глобально*, а це означає розглядати кілька його аспектів одночасно: екологічний та біологічний, технічний та символічний, політичний та естетичний. Взаємозалежність і взаємовплив є ключовими, коли природа й культура, як ніколи раніше, взаємодіють та інтегруються у нову екосистему планети. Це, звісно, містить у собі багато викликів і ризиків, але їхнє усвідомлення дає змогу онтологічно наблизитися у виявах такої взаємодії з іншими живими та неживими сутностями, а відтак і з *Deus sive Natura*, що буквально необхідно в умовах наявної екологічної та ментальної реальності на планеті.

Засуджуючи забруднення довкілля, екстенсивні способи виробництва та споживання, зникнення деяких видів тварин, змушуючи нас усвідомити реальність і виклики глобального потепління, екологи підірвали класичні ідеї філософії: ми не відмінні від природи, ми не можемо домінувати над нею і зловживати нею задля задоволення власних потреб. Документація та відстеження наслідків впливу людини на довкілля наочно показали, що люди – не боги, і катастрофи, спровоковані безпосередньо людською діяльністю та егоїстичним мисленням, врешті-решт, обвалюються на них самих. Те саме стосується класичного переконання, що люди – єдині, хто має душу, а тварини – лише складні машини. Ідея висхідної ієрархії природи, останньою та найвищою сутністю якої була людина, починається ще від Аристотеля, а її домінування не завершується навіть у сучасному багатополлярному світі. Утім, зоологи та антропологи навчили нас, що ми не надто відрізняємось від певних видів тварин (Ладыгіна-Котс, 1965), а ботаніки пояснюють, що рослини, які спілкуються і захищаються родами, також походять із комбінації душі і тіла, хоч і суттєво відмінної від нашої (Lee, 2013). Ці ідеї не можуть опиратись на класичні онтологічні схеми, політичні теорії чи естетичні концепції природи, де вона позбавлена можливості діяти і підкорюється лише детерміністичним законам.

Як Спінозі вдалось викликати симпатію у сучасних екофілософів та екоактивістів? Чому «Етика», пройшовши тернистий шлях забуття, атеїстичного, матеріалістичного та пантеїстичного прочитання, в другій половині XX та початку XXI ст. багатьма

позиціонується як метафізичний базис екологічної проблематики? У 1977 р., до 300-річчя від дня смерті Б. Спінози, норвезький філософ та екоактивіст, батько *глибинної екології* (deep ecology) Арне Нес (Naess, 2005) написав на його честь невеликий текст – «Spinoza and Ecology», і Б. Спіноза, здається, повернувся в академічні та публічні дискусії навколо екологічної проблематики (Vinciguerra, 2009). Попри все, важливо одразу зробити кілька зауважень, які запобігають буквальній «екологізації» його етики в наявній екологічній ситуації та утримують від однобічного прочитання робіт нідерландського філософа.

Найбільшим викликом для інтерпретації Б. Спінози як екофілософа є його антропоцентризм. Опозиція Б. Спінози гендерній рівності в політичній сфері добре відома, так само, як і його погляди щодо тварин, які, на його думку, слугують лише для задоволення людських потреб. До прикладу, Хасана Шарп (Sharp, 2011, р. 94) визнає, що Б. Спіноза мав неприйнятні для нашого часу погляди на права жінок і тварин, але закликає нас використовувати підхід філософа до політичних змін, набагато радикальніший, ніж він сам міг би передбачити: «Онтологія Спінози достатньо широка, щоб підтримувати багато інших фігур, окрім людини. Деякі з них, безумовно, можуть не узгоджуватися з його власним баченням».

Ще одне зауваження – те, що можна було б назвати *афективним розривом*, або критикою *афективних форм спільності*. Віталістський закон родючості – так званий *імпульс Венери*, – який Платон, Лукрецій і майже вся Античність ідентифікували у людях, а іноді навіть у рослинах та зірках, що здатен бажати, створювати нове та змінювати наявне, Б. Спіноза одразу відкидає (Kettle, 2013). Для нього як філософа-раціоналіста неприйнятні подібні поняттєві багатозначності: між бажанням коня та бажанням людини немає спільної міри – «Будь-яка емоція того чи іншого індивідуума відрізняється від емоцій іншого індивідуума в тому випадку, коли сутність одного відрізняється від сутності іншого» (Spinoza, 2018c). Спроби віднайти порозуміння через ідеалістичну чи міфологічну спільність, будь-які афективні «об'єднання» між людиною і тваринами, так само, як і з рослинами чи іншими живими організмами, – неможливі. З такою самою однозначністю Б. Спіноза (Spinoza, 2018a) засуджує ресурси [христи-

янського] співчуття до страждання тварин: в його очах закони, що забороняють вживання м'яса, виражають лише «жіночу жалість». Зрештою, порушуючи теорію предестинації Творіння, він вважає, що у Всесвіті немає порядку чи хаосу, а тому ми маємо суверенне право робити з природою все, що необхідно для задоволення власних потреб та інтересів.

Отож, у роботах та листах Б. Спінози – особливо тих, що стосуються питань політики загалом та політики природи зокрема – можна віднайти достатньо суджень, які викликали б обурення з боку екоактивістів, борців за свободу тварин та прихильників феміністичної теорії. Але зупинитися на пасажах, що виражають окремі особисті, а часом соціально та історично обумовлені судження нідерландського мислителя, означало б повністю ігнорувати *метафізичні основи* його філософії.

Для побудови нової, не суб'єктоцентричної, а *планетарної* метафізики теоретики екофілософії знаходять теоретичне та практичне підґрунтя у *філософії іманенції* Б. Спінози, яка різко дисонує з метафізиками модерну (Stephano, 2017). Гуманістичний вимір філософії Б. Спінози далекий від радикального суб'єктивізму його вчителя і натхненника Рене Декарта, який заклав метафізичний фундамент нової людської свободи як впевненого у собі творця власних законів (Хайдеггер, 1993, с. 120). Він розвиває оптимістичну концепцію людини, що розкриває своє життя, мислення і афекти в стосунку до інших, у тому числі й не-людських (*non-human beings*) (Morton, 2009) його виявів, а також шукає свободу, але вписуючи її у композиційні видозміни *Deus sive Natura*. За Спінозою, фігура людини у Всесвіті або природі мислить і діє саме *композиційно* – цим нівелюються класичні форми радикального суб'єктивізму та егоїзму. Людина – не монолітний елемент природи, а живий організм екосистеми, що постійно змінюється у взаємодії з іншим *живим* і водночас володіє можливостями такої зміни зі свого боку, усуваючи класичне розмежування свободи волі та детермінізму. Як зауважує український філософ Р. Димерець (2005, с. 16), у Спінози свобода речі обмежена, з одного боку, тією мірою, в якій ця річ потребує інших речей для свого існування, а з іншого – тією мірою, в якій сама ця річ є засобом для існування інших речей. Інакше кажучи, свобода речі обмежена, з одного боку, тією мірою, якою вона є ре-

зультатом дій інших речей як діючих причин (*causa efficiens*) її існування, а з іншого – в якій сама вона є діючою причиною існування інших речей.

Б. Спіноза (Spinoza, 2018c) стверджує, що ми, люди, перебуваємо в Природі або Богові, сутність якої(-го) особливим чином виражаємо; мислення і матерія – атрибути Бога, присутні в усьому Всесвіті у різноманітних варіаціях, а розум і тіло людини – лише одна з таких варіацій. За Спінозою (Spinoza, 2018c), душа і тіло – одне й те саме, просто виражене двома способами: аналітично та синтетично. Жіль Дельоз (Deleuze, 1968, p. 37) додає: *rescogitans* та *resextensa* відмінні в самому способі власного вияву, але виражають вони спільне для них обох ціле.

У недописаному методологічному «Трактаті про удосконалення розуму» Спіноза (Spinoza, 2018b) розпочинає з мотиву, який визначатиме можливість побудови його онтологічної етики: для того, аби краще розуміти та взаємодіяти з природою, людині для початку необхідно адекватно визначити власну природу, зі всіма самооманами та неоднозначностями. Ми сильні, бо володіємо мисленням і тілом, здатні модифікувати їх і вдосконалювати власну природу, але можливо це лише через *адекватну ідею* взаємодії власного тіла та душі із зовнішніми тілами (матерією) й ідеями (мисленням). «Під адекватною ідеєю я розумію [таку] ідею, яка, будучи розглянута сама в собі без відношення до об'єкта (*ideatum*), має всі властивості, або внутрішні ознаки, істинної ідеї». Далі пояснення: «Я кажу внутрішні, щоб відокремити ті [ознаки], які є зовнішніми, а саме узгодження ідеї зі своїм ідеатом (*ideatum*)» (Spinoza, 2018c). Як зауважує В. Половцова (1913, с. 331–333), хоча під «*ideatum*» Спіноза розуміє «об'єкт» ідеї, і сам вживає іноді термін «об'єкт», але, по-перше, його «об'єкт» або *ideatum* не збігається зі звичайним розумінням об'єкта; йому, наприклад, не протиставляється «суб'єкт». При цьому слова «об'єкт» і «суб'єкт» мають для Спінози зміст, що належить винятково до сфери неадекватного пізнання. Тому бажано зберегти для об'єкта Спінози слово «*ideatum*», позаяк воно краще підкреслює те, що йдеться про «об'єкт» в особливому сенсі слова, а саме про об'єкт ідеї, а не про об'єкт стосовно суб'єкта.

Етика Спінози показує, що тіла не закінчуються шкірою, а свідомість є не в нейронних процесах окремих людських суб'єк-

тів; можливості тіла – *недооцінена сила* (Deleuze, 2015), що дає змогу знову і знову реконфігурувати індивіда й реагувати на радикальні зміни, що постають в момент, коли людина і не-людина вступають в [екологічний] конфлікт; а свідомість – атрибут природи або Всесвіту, що модифікується в людському тілі лише в одну зі своїх безкінечних варіацій.

У природі всі тіла виражають одну нескінченну силу, яка, окрім перманентного розгортання і утримання нескінченної кількості інших речей, *також мислить*. Буквально це означає, що всі думають і відчують: нескінченна думка виражається у душі коня чи каменя, так само як і в душі людини. Ця, свого роду, глибока спадкоємність матерії та духу (*mens*), яка підтверджує весь всесвіт як один й той самий рухомий і мислячий організм, звільняє людину від її абсолютних онтологічних привілеїв.

Природа продовжує нас, проживає нас, вона – в нас. Її безперервність має два важливих наслідки. Перший – індивідуального порядку: оскільки межі кожного індивіда здатні розкриватися та розширюватись, природа для нас не є лише «середовищем» існування. Взаємодія, що надає можливості до створення композицій людського та не-людського, продовжує нас, і кожен, хто здатний до сприйняття багатьох речей, переживаючи та осмислюючи різні стани, в яких перебуває його тіло, безперервно розгортає свій процес індивідуації. Інакше кажучи, навіть думаючи лише про себе самих, наше кінцеве «ми» називається *Deus sive Natura* (Stephano, 2017). Саме тому, що Бог або Природа інтелектуально любить себе (*Amor Dei intellectualis*), ми насолоджуємось (*beatitudo*) своїм існуванням.

Спіноза розрізняє поняття *intelligens* та *intellectus*. Перше – це те, «що мислиться Богом», але *intellectus* та *intelligens* – іменники, що позначають в Спінози одне й те саме, і виражаються переважно саме через *intellectus*. За Спінозою, інтелект в принципі не може бути потенційним (або пасивним), тому таке розрізнення некоректне: «Те, що я кажу тут про розум, як він [існує] насправді (актуально), не означає, що я припускаю існування ще якогось розуму в можливості» (Spinoza, 2018b). Інтелект завжди активний, завжди існує актуально, тобто завжди є актом формування ідей, він перманентно їх формує, а тому може розрізнятися лише за мірою своєї активності. *Intelligibile* у Спінози тому

зачіпає не лише інтелект, а й річ, яка є модусом протяжності. Інакше кажучи, активність (сила) інтелекту є рівною силі природи, або ж взагалі будь-якій силі, і саме тому «річ» та «ідея», активність модусу *rex extensa* та активність модусу *res cogitans* – тотожні.

Інший наслідок має правовий вимір. Суть нормативного погляду Б. Спінози (Spinoza, 2018a) на закон полягає у тому, що божественні закони є кінцевими правилами поведінки, і їх слід дотримуватися, якщо люди хочуть досягти *summum bonum*. Крім того, божественні закони, які для Б. Спінози є *природними законами*, мають власне практичний характер. Метаетика Б. Спінози з'єднує неогнітивістський опис моральної цінності та морального судження зі стоїчно схожою концепцією імперативів, що примушують нас діяти відповідно до нашої природи та Природи навколо як активного учасника етико-політичних стосунків (Citton & Lordon, 2010). Оскільки влада індивіда визначає право, яке він має над іншими, це означає, що збереження природних елементів повинно мати юридичну вагу, пропорційну їхній важливості в природному середовищі. «Оскільки шкода довікллю свідчить про те, що Природа також може змусити нас страждати, право, визначене індивідуальною владою над нею, аж ніяк не необмежене. Людство – не імперія в імперії (*imperium in imperio*), воно живе в імперії природи; якщо воно не поважає її закони, воно вимре справедливо» (Dahlbeck, 2019, p. 217).

Висновки. Таким чином, майже мимоволі й усупереч власній чутливості до політики, науки та мислення своєї епохи, Спіноза означив основні ментальні інструменти та підходи екологічної думки. Він реінтегрував людину в простір людини-в-природі, що володіє правами, але не абсолютною владою. Остання теза є одним з базових меседжів екофілософії: від глибинної екології Арне Неса – до радикальної концепції квір-екології Тімоті Мортон (Morton, 2010) – а також одним з головних аргументів екологів, науковців та інтелектуалів у соціально-політичних дискусіях і боротьбі проти загрозливого впливу людини на земне Життя.

Література

Димерець, Р. (2005). Концепція могутності (*potentia*) в метафізиці Бенедикта Спінози. *Sententiae*, 12 (1), 3–22. Retrieved from: http://fgn.vntu.edu.ua/sent_12.htm#1.

- Димерець, Р. (2006). *Спінозівська концепція природної могутності (potentia) і трансформація поняття природи в натурфілософії XVI–XVII століть*. (Дис. канд. філос. наук). Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Київ.
- Ладыгина-Котс, Н. (1965). *Предпосылки человеческого мышления. (Подражательное конструирование обезьяной и детьми)*. Москва.
- Половцова, В. (1913). К методологии изучения философии Спинозы. *Вопросы философии и психологии*, 118, 331–333.
- Хайдеггер, М. (1993). Европейский нигилизм. *Время и бытие* (с. 63–176). Москва: Республика.
- Citton, Y., & Lordon, F. (2010). *Spinoza et les sciences sociales: De la puissance de la multitude à l'économie des affects*. Paris: Editions Amsterdam.
- Dahlbeck, M.D.L. (2019). *Spinoza, ecology and international law radical naturalism in the face of the anthropocene*. Abingdon, Oxon: Routledge. doi: 10.4324/9781315177267.
- Deleuze, G. (1968). *Spinoza et le probleme de l'expression*. Paris: Editions de minuit.
- Deleuze, G. (2015). *Spinoza: philosophie pratique*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Ferret, S. (2011). *Deepwater horizon éthique de la nature et philosophie de la crise écologique*. Paris: Éd. du Seuil.
- Kettle, N.M. (2013). *Climate, Neo-Spinozism, and the Ecological Worldview*. Retrieved from <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6104&context=etd>.
- Lee, D. (2013, December 13). The Secret Language of Plants. *Quanta Magazine*. Retrieved from <https://www.quantamagazine.org/the-secret-language-of-plants-20131216/>
- Morton, T. (2009). *Ecology without nature: rethinking environmental aesthetics*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Morton, T. (2010). Guest Column: Queer Ecology. *Pmla*, 125 (2), 273–282. doi: 10.1632/pmla.2010.125.2.273.
- Naess, A. (2005). Spinoza and the Deep Ecology Movement. *The Selected Works of Arne Naess* (pp. 2662–2687). doi: 10.1007/978-1-4020-4519-6_121.
- Sharp, H. (2011). *Spinoza and the politics of renaturalization*. Chicago: The University of Chicago Press. doi: 10.7208/chicago/9780226750750.003.0001.
- Spinoza, B. (2018a). CAPUT III. De iure summarum potestatum. *Tractatus politicus*. Retrieved from <https://home.kpn.nl/rudolf.meijer/spinoza/works.htm?lang=E>.

- Spinoza, B.** (2018b). De bonis quae homines plerumque appetunt. *Tractatus de Intellectus Emendatione*. Retrieved from <https://home.kpn.nl/rudolf.meijer/spinoza/works.htm?lang=E>.
- Spinoza, B.** (2018c). *Ethica ordine geometrico demonstrata*. Retrieved from <https://home.kpn.nl/rudolf.meijer/spinoza/>
- Stephano, O.** (2017). Spinoza, Ecology, and Immanent Ethics. *Environmental Philosophy*, 14 (2), 317–338. doi: 10.5840/envirophil201791855.
- Vinciguerra, L.** (2009). Spinoza in French Philosophy Today. *Philosophy Today*, 53 (4), 422–437. doi: 10.5840/philtoday200953410.

References

- Dymerets, R.** (2005). Kontseptsiiia mohutnosti (potentia) v metafizytsi Benedykta Spinozy [The concept of potentia in the metaphysics of Benedict Spinoza]. *Sententiae*, 12 (1), 3–22. Retrieved from http://fgen.vntu.edu.ua/sent_12.htm#1 [in Ukrainian].
- Dymerets, R.** (2006). *Spinozivska kontseptsiiia pryrodnoi mohutnosti (potentia) i transformatsiia poniattia pryrody v naturfilosofii XVI–XVII stolit [Spinoza's concept of natural power (potentia) and transformation of the concept of nature in natural philosophy of the XVI–XVII centuries]*. (Candidate's thesis). Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
- Ladygina-Kots, N.** (1965). *Predposylki chelovecheskogo myshleniia. (Podrazhatelnoe konstruirovaniie obezianoi i detmi) [The background of human thinking. (Mimetic design by monkey and children)]*. Moskva [in Russian].
- Polovtsova, V.** (1913). K metodologii izucheniia filosofii Spinozy [Toward a Methodology for Studying Spinoza's Philosophy]. *Voprosy filosofii i psikhologii – Questions of philosophy and psychology*, 118, 331–333 [in Russian].
- Khaidegger, M.** (1993). Evropeiskii nihilizm [European nihilism]. *Vremia i bytie – Time and being* (pp. 63–176). Moskva: Respublika [in Russian].
- Citton, Y., & Lordon, F.** (2010). *Spinoza et les sciences sociales: De la puissance de la multitude à l'économie des affects*. Paris: Editions Amsterdam.
- Dahlbeck, M.D.L.** (2019). *Spinoza, ecology and international law radical naturalism in the face of the anthropocene*. Abingdon, Oxon: Routledge. doi: 10.4324/9781315177267.
- Deleuze, G.** (1968). *Spinoza et le probleme de l'expression*. Paris: Editions de minuit.
- Deleuze, G.** (2015). *Spinoza: philosophie pratique*. Paris: Les Éditions de Minuit.

- Ferret, S.** (2011). *Deepwater horizon éthique de la nature et philosophie de la crise écologique*. Paris: Éd. du Seuil.
- Kettle, N.M.** (2013). *Climate, Neo-Spinozism, and the Ecological Worldview*. Retrieved from <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6104&context=etd>.
- Lee, D.** (2013, December 13). The Secret Language of Plants. *Quanta Magazine*. Retrieved from <https://www.quantamagazine.org/the-secret-language-of-plants-20131216/>
- Morton, T.** (2009). *Ecology without nature: rethinking environmental aesthetics*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Morton, T.** (2010). Guest Column: Queer Ecology. *Pmla*, 125 (2), 273–282. doi: 10.1632/pmla.2010.125.2.273.
- Naess, A.** (2005). Spinoza and the Deep Ecology Movement. *The Selected Works of Arne Naess* (pp. 2662–2687). doi: 10.1007/978-1-4020-4519-6_121.
- Sharp, H.** (2011). *Spinoza and the politics of renaturalization*. Chicago: The University of Chicago Press. doi: 10.7208/chicago/9780226750750.003.0001.
- Spinoza, B.** (2018a). CAPUT III. De iure summarum potestatum. *Tractatus politicus*. Retrieved from <https://home.kpn.nl/rudolf.meijer/spinoza/works.htm?lang=E>.
- Spinoza, B.** (2018b). De bonis quae homines plerumque appetunt. *Tractatus de Intellectus Emendatione*. Retrieved from <https://home.kpn.nl/rudolf.meijer/spinoza/works.htm?lang=E>.
- Spinoza, B.** (2018c). *Ethica ordine geometrico demonstrata*. Retrieved from <https://home.kpn.nl/rudolf.meijer/spinoza/>
- Stephano, O.** (2017). Spinoza, Ecology, and Immanent Ethics. *Environmental Philosophy*, 14 (2), 317–338. doi: 10.5840/envirophil201791855.
- Vinciguerra, L.** (2009). Spinoza in French Philosophy Today. *Philosophy Today*, 53 (4), 422–437. doi: 10.5840/philtoday200953410.

Стаття надійшла 06 жовтня 2019 року.